

своих друзей-верующих. Служители церкви становились жертвами голодной смерти, о чем содержатся данные в мартирологах.

Ключевые слова: православное духовенство, советская власть, голодомор, коллективизация, антицерковная политика.

Savchuk T. G. Orthodox clergy in the famine of 1932–1933

The article discusses mapping Famine of 1932–1933 in the minds of the Orthodox clergy. Determined attitude priests to national tragedy. It is shown that the clergy clearly aware of the causes and harmful effects of agricultural policies anti-people government, predicted famine. Feelings of fear, insecurity, pessimism, anger the authorities – all completely captivated thoughts ministers of church worship. However, despite the strengthening of the beginning of the hunger frustration, hopelessness, despair, religious feeling robust. Sincere help laymen served as clergy support, provided strength and vigor to take care of others. Closing churches clergy deprived of material and moral support. Under the pressure of circumstances defunct "fifty". The clergy lost their friends believe. Priests were victims of starvation, which contains information on martyrology.

Keywords: Orthodox clergy, the Soviet authorities, famine, collectivization, anti-clerical policy.

УДК 94:316.64-054.4(477.64)"1920/1941"

О. Ф. Штейнле

ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДВОЄНИХ НАСТРОЇВ ЖИТЕЛІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ: СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР (1920–ті – 1941 рр.)

Здійснено спробу з'ясувати соціальний чинник у формуванні палітри суспільно-політичних настроїв населення Запорізької області. Робиться висновок про руйнування традиційних соціальних зв'язків під час модернізації та перетворення жителів регіону на масу добре контрольованих індивідів. Тож початок радянсько-німецької війни більшість запоріжців зустрічали замкненими у своєму повсякденні, абстрагуючись від політичних проблем.

Ключові слова: Запорізька область, соціальна структура, суспільно-політичні настрої, селяни, робітники, інтелігенція, радянська модернізація.

На 1939 р. на території регіону проживало близько 1,5 млн. осіб¹. Офіційна точка зору через засоби масової інформації, на мітингах, партійних зборах, лекціях розповідала про небувале згуртування усіх жителів краю навколо партії більшовиків, всенародну любов до «великого Сталіна», політичний підйом громадян Запоріжжя. Та за фасадом показової єдності приховувалася ціла палітра людських позицій: від ура-патріотизму до повного неприйняття існуючих порядків.

Окремі елементи цієї палітри настроїв знайшли відображення у працях В.Г. Ткаченка (повсякдення робітників Запорізького індустріального комплексу, голодомори на Запоріжжі) [1; 2; 3], О.М. Ігнатуші (культурне і релігійне життя запоріжців 1920-х – 1930-х років) [4], Ю.І. Щура (антирадянський спротив у регіоні) [5] тощо. Праці цих дослідників з великого масиву краєзнавчих робіт вирізняє звернення уваги на настрої «пересічної людини», якій випала доля жити в час радянської модернізації. На даний момент найбільш детальну реконструкцію життя й настроїв довоєнного населення запорізького регіону містять підручники з історії рідного краю [6; 7].

Значний відбиток на свідомість жителів наклали історичні особливості краю. Запорожжя в українській культурі стало символом свободи та рівноправ'я, носієм національних традицій. Починаючи з XVIII ст., Південь України був територією інтенсивного розвитку капіталістичних відносин, ринкового господарства. Сприятливі природні умови, близькість портів, великі масиви незайнятих земель сприяли розвитку особистої ініціативи та підприємництва. У роки революції тут знаходився центр махновського руху, який зібрав під чорні знамена понад 100 тисяч людей. Після закінчення громадянської війни запоріжці активно скористалися з можливостей, наданих новою економічною політикою. Тож повернення до командно-адміністративної економіки, насадження тоталітарного режиму наприкінці 1920-х – у 1930-х роках викликало цілком передбачуване незадоволення значної частини населення регіону.

Ставлення жителів Запоріжжя до сталінського режиму та взагалі до радянської влади залежало від багатьох чинників: соціальної приналежності, віку, досвіду особистого спілкування з владою, національних та культурних особливостей. Без їх урахування зрозуміти поведінку наших земляків під час Великої війни 1941-1945 років вкрай важко. У запропонованій розвідці робиться спроба розкрити соціальний фактор у формуванні довоєнних настроїв запоріжців.

¹ Зустрічаються різні оцінки чисельності жителів Запорізької області на 1939 р. У офіційних матеріалах перепису 1939 р. – 1 млн. 598 тисяч. Однак цей перепис вважають скоригованим, щоб приховати втрати населення протягом 1930-х років. Більш вірогідною виглядає цифра, наведена у довідці ЦК КП(б)У, призначеній для внутріпартійного вжитку – 1 млн. 440 тисяч осіб (ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 519. – Арк. 81).

Селянство

2/3 населення області в 1939-1941 рр. складало сільське населення – понад 1 млн. осіб [8, с.25]. Отримавши землю та можливість продавати продукти своєї праці під час непу, селяни швидко відновили сільське господарство, реалізувавши вікову мрію про працю на власній землі. Та непевські поступки не породили серед селян ілюзії примирення з радянською владою після жахів «воєнного комунізму» і голоду 1921-1923 рр. Остання нерідко нагадувала їм про своє зверхнє ставлення до села як чогось відсталого, «контрреволюційного», «дрібнобуржуазного». ОДПУ регулярно фіксувало незадоволення селян своєю дискримінацією, порівняно з робітниками та службовцями. «Дивіться самі, – переконував середняк Софіївської сільради Запорізького округу в квітні 1927 р., – робітники працюють по 8 годин, отримують багато грошей, а селянин пропадає» [9, с.563]. Запорізький та Мелітопольський округи були лідерами із закликами організувати спілки, що захистили б селян від тиску [10, с.165-167]. Органи держбезпеки цілком обґрунтовано оцінювали подібні ініціативи як небезпечний прояв невдоволення найбільшої соціальної верстви.

Від початку колективізації селяни вступили в гострий конфлікт з владою. Першого удару зазнали найбільш запеклі опоненти більшовиків – заможні селяни. Успішні господарі підпадали під категорію «куркулів», їхнє майно конфісковувалося. Більшість з них разом з родинами підлягали виселенню у малоприсадатні до життя райони СРСР – Урал, Сибір, Казахстан, Північ. Попри те, що «куркулі» часто ставали об'єктами заздрості з боку менш успішних сусідів, вони також були взірцем для інших. Їх знищення означало, по суті, ліквідацію життєвої стратегії більшості селян, спрямованої на старанне й продумане ведення господарства, накопичення капіталу, економічний розвиток. Гіркий приклад «куркулів» відбивав бажання в інших рухатися цим шляхом.

Руйнування традиційного життєвого укладу дезорієнтувало селян. Їм залишалося 2 варіанти: або рутинно виконувати господарські обов'язки, стримувати власну ініціативу, намагатися просто вижити; або ж покинути хліборобську працю й відправитися в місто. І перший, і другий шляхи перетворювали вчорашніх господарів з чіткими життєвими цілями на розгублених і невпевнених у завтрашньому дні людей.

Середняки та незаможники під тиском влади повинні були об'єднатися в колективні господарства. На Півдні України з його родючими чорноземами та тривалими традиціями індивідуального землекористування колективізація викликала запеклий опір. У першу чергу, селяни вдалися до пасивних форм спротиву владі: забивали призначену для усупільнення худобу, приховували знаряддя праці, імітували вступ до колгоспу, зберігаючи насправді індивідуальне господарство. Та ці заходи не приносили бажаного результату. І тоді селяни вдавалися до відкритої боротьби. Практично в кожному районі області чекісти фіксували спалахи народного незадоволення. Найбільші виступи відбулися в Запорізькому та Михайлівському районах: у селах Розумівка (близько 400 осіб), Мар'ївка (200 осіб), Біленьке (300 осіб), Любимівка (450 осіб). Найбільший виступ у с. Широке тривав півтора місяці і був придушений тільки після прибуття опергрупи ДПУ. «Ось до чого довела радянська влада, – викрикували розгнівані учасники до чекістів. – Стріляйте, бийте, нам все одно» [6, с.106-107; 11, с.21].

Рівень невдоволеності посилювали відмінні культурні орієнтири селян та більшовиків. Перші були носіями традиційної культури, у якій велику роль відігравала релігія та звичаї. «Робітники можуть бути безвірниками, вони роблять молотом – пояснювали самі селяни велике значення культу в своєму житті. – А ми хлібороби, нам треба прославляти Бога, щоб був дощ та врожай» [12]. Більшовики ж були атеїстами і намагалися нав'язати свої погляди всьому суспільству. Партійні активісти та комсомольці закривали церкви, знімали дзвони, влаштовували демонстративні акції проти священників, глузували з прихожан. Поряд із жорсткою політикою партії для селян це слугувало ще одним доказом «богопротивності» нової влади. Часто її сприймали як покарання за гріхи народу в минулому або ж як початок Страшного Суду. Слово «комуніст» для більшості хліборобів, мало знайомих з теорією марксизму, означало «той, хто не вірить в Бога», «безбожник» [13, с.49]. Культурні відмінності посилювали бачення радянської влади як не своєї, чужої.

Впертий опір сільського населення гальмував колективізацію та загрожував існуванню радянської влади на місцях. Особливо загрозливою тенденцією для більшовиків стало проникнення незадоволення до інших груп населення: робітників, які страждали від нестачі продовольства, та службовців, змушених проводити відверто злочинну політику правлячої партії. І тоді влада вдалася до засобу, випробуваного в 1921-1923 рр., – терору голодом.

Голодомор 1932-1933 рр. став кульмінацією війни держави та селянства. Позбавлені не лише зерна, але й інших продуктів харчування, ізольовані від більш благополучних регіонів СРСР запорізькі хлібороби вмирили з голоду у власних домівках або просто неба, намагаючись врятуватися. У цей же час влада за безцінь продавала на Захід відібраний хліб, переробляла його на спирт або просто залишала гнити на складах.

На сьогодні точно невідомо, скільки життів уніс штучний голод на Запоріжжі. У мартирологу обласної книги пам'яті жертв Голодомору вказуються прізвища 33513 людей, взяті з книг запису актів про смерть 1932-1933 рр. [14, с.42-567]. Архівні джерела свідчать, що протягом голодних років облік померлих вівся вкрай незадовільно. В окремих сільрадах відсутні записи за цілі місяці, хоча люди продовжували гинути від недоїдання. Тож на сьогодні збереглося близько 10-11% книг, що мали фіксувати випадки смерті. Варто зауважити, що ці підрахунки не включають тих, хто помер, рятуючись в інших регіонах, або ж був репресований владою. Загалом протягом штучного голоду 1932-1933 рр. населення нашого регіону скоротилося більше, ніж на 200 тисяч осіб, більшість з яких становили селяни.

Ті ж, хто вижив, отримали величезну психологічну травму. Образ голоду міцно в'ївся у народну свідомість, деформувавши її, нав'язавши невластиві їй доти комплекси. За спостереженнями психологів,

тривале голодування призводить до фізичного виснаження і завдає надзвичайно сильних страждань. Змінюється психічний стан людини, яка від мобілізації й активності переходить до байдужості, слабкості, апатії [15; 16, с.231-232]. У людини формується відчуття пустоти, відсутності контролю над своїм життям, зневіра у власних силах. Згадуючи поїздку в розпал голоду в рідне село Борисівка (нині Приморського району), Петро Григоренко відзначав подібні зміни у поведінці знайомих людей:

«...лобачив я зовсім пусті вулиці села. Декілька чоловік, що трапилися мені, байдуже пройшли повз, навіть не відповівши на привітання (випадок взагалі неймовірний для колишнього українського села). Батько був удома. Він з великими зусиллями зміг встати на ноги. У нього явно починався безбілковий (голодний) набряк. ...Мені стало ясно: щоб врятувати батька, його потрібно негайно вивезти. ... Батько заперечував, однак, досить байдуже... У правління колгоспу сиділа одна-єдина людина. Це був Коля Сезоненко – перший секретар нашого борисівського осередку комсомолу. Тепер він був колгоспним рахівником. Сидів він за повністю пустим столом, якщо не зважати на стареньку канцелярську рахівницю, трохи опустивши голову й втупивши погляд у стіл.

– Здравствуй, Микола! — привітав я його.

– А-а, Петро! – не дивлячись на мене і не поворушивши жодною кінцівкою, вимовив він. – За батьком приїхав. Спасибі, що не забув. Забирай, вивозь, може, й урятуєш. Ну, а нам уже не спастись. – Він продовжував говорити, сидючи, як і раніше, без руху, рівним голосом, тоном абсолютної байдужості» [17, с.125-127].

Після закінчення голоду цей стан трансформувався в комплекси страху й невпевненості, які збереглися десятиліттями й передалися наступним поколінням. Зміни в селянській психології, започатковані ще розкуркуленням та колективізацією, після Голодомору стали очевидними. «Протестів і виступів зі сторони народу я ніяких не очікую, – оцінював житель с. Василівки (нині м. Василівка Запорізької області) ситуацію 1933 р. – Народ цілковито поневолений та придушений. Колишніх людей, які колись сміливо лізли на штики – тепер немає. Нинішній народ голодує, пухне від недоїдання. Будуть подихати и будуть мовчати» [14, с.699]. Схоже враження склалося у очевидця Голодомору в м. Запоріжжі Івана Василенка (1922 р.н.). «Гірка правда, – згадував він, – але всі наші люди смирно, покійно віддавалися смерті. Безправні, з розтоптаню гідністю, покійно йшли» [2, с.201]. Голодомор з усією наочністю показав селянам цінність людського життя за тоталітарного режиму.

На місце депортованих та померлих від голоду влада переселяла нових жителів з інших регіонів України, Росії та Білорусі. Ініціатором переміщення населення був особисто Сталін, який у телеграмі Лазарю Кагановичу та В'ячеславу Молотову 27 серпня 1933 р. запропонував направити до степової України 15-20 тисяч родин. Вже через 4 дні з'явилися рішення політбюро ЦК ВКП(б) та Ради народних комісарів СРСР, що оформили його ідею документально [18, с.316,320]. За планом, прийнятим Всесоюзним переселенським комітетом СРСР у вересні 1933 р., до районів майбутньої Запорізької області планувалося направити 4200 родин. У грудні того ж року схвалили додаткове переселення до Дніпропетровської області, частиною якої було Запоріжжя, у складі 3300 родин із Західної області РРФСР та 6000 родин з Київської та Чернігівської областей. На кінець 1933 р. переселенський комітет звітував про виконання плану з направлення населення до Дніпропетровської області на 102,7% [19, с.946,984].

Новоприбулі, незнайомі з історичними традиціями регіону, були більш лояльними та схильними до компромісів, ніж їхні попередники. Заохочуючи до переселення, влада надавала їм пільги: списувала борги по поставкам, допомагала продуктами, звільняла на 3 роки від сільгосподатку та на 1 рік від здачі м'яса та молока. Важлива деталь – перевага віддавалася вихідцям з російських та білоруських областей, які користувалися пільгами у повному обсязі, на противагу мігрантам з УСРР [19, с.951,963]. Передаючи новим жителям майно репресованих, влада гарантувала собі підтримку переселенців у випадку повернення колишніх господарів [20, р.652,1620].

Ряд сіл запорізького краю майже повністю знелюдніли і були заселені заново. Така доля спіткала Дмитрівку, Волконешти (зараз Вовчанське), Ганнівку Якимівського району, Новомиргородку, Любомирівку, Шевченкове Червоноармійського (зараз Вільнянського) району, Малу Токмачку, Щербакі, Копані Оріхівського району тощо [21, арк.9; 22, арк.6; 23, арк.14].

Досить показові у плані суспільно-політичних настроїв нових мешканців спогади Сергія Прикот (1921 р.н.), вихідця з родини чернігівських селян, а в роки війни старшини, лейтенанту Балтійського флоту. Після Голодомору його родина переїхала до с. Дмитрівка Бердянського району. Інтерв'ю демонструє типово радянський погляд на передвоєнний час: не було жодного голодомору, просто куркулі не захотіли працювати й розбіглися. Держава ж мусила викачувати зерно з тих, хто залишився, бо їй треба було годувати робітників та армію. Кризь рядки спогадів проступає ставлення до колишніх господарів: куркулі, не бажали працювати на державу, тому й заслужили таке ставлення. Дії ж влади в оцінці автора отримують завжди позитивне трактування – чи це розкуркулення, чи вилучення зерна, чи напад на Фінляндію 1939 р. [24].

Життя запорізьких селян у другій половині 1930-х рр. було вкрай важким. Робота в колгоспі оплачувалася у формі трудовнів, які нараховувалися за виконання різноманітних операцій без прив'язки до їх результатів. Плата за кожен трудовдень була більше, ніж скромною. За умови повної оплати родина колгоспника за рік заробляла 2,5 т зерна та 1400 крб. Зауважимо, що це максимум, який часто не виконувався, навіть за умови сумлінної праці селянина. У 1935 р. в окремих районах на трудовдень видавали не 2-3 кг, а 60-100 г, в більшості – 300-500 г зерна, що ставило людей на межу голоду. Джерелом існування для більшості колгоспників були особисті господарства [25].

Натомість напівголодні селяни сплачували цілий ряд грошових податків. (сільгосподаток, самооподаткування, культжитлозбір, земельну ренту, податок із коней тощо). Важким ударом по їх матеріальному становищу були обов'язкові поставки (здача м'яса, молока, шкіри, яєць, картоплі тощо),

введені у 1932-1933 рр. [26]. Середня родина на Запоріжжі мусила здавати державі близько 30 кг м'яса (одноосібник – 60 кг), кілька сотень яєць, молоко.

Умови життя на селі перетворилися на нестерпні. Це викликало прагнення колгоспників податися до міста, де забезпечення було кращим. Однак влада, стурбована відтоком робочої сили з сільського господарства, закрила легальний шлях переїзду колгоспників до міста. Ще у розпал Голодомору було прийнято постанову Раднаркому СРСР «Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР», якою фактично їх прикріпили до колгоспів. Без довідки з правління з серйозною мотивацією вони не мали права залишити село чи пересуватися країною [27, с.38]. Селяни з гіркотою порівнювали колгоспний лад з кріпацтвом, знаходячи в них чимало спільного (шалена експлуатація, примус до праці, відсутність реального матеріального заохочення, прикріплення до землі та інше). У народній творчості з'явилося власне селянське визначення комуністичної партії: ВКП(б) – «Второе крепостное право (большевиків)».

Стан суспільства на кінець 1930-х рр. дослідники влучно назвали постгеноцидним чи постголодоморним. За нього, найбільшого поширення в суспільстві набуває стратегія виживання, збереження життя за будь-яку ціну. Людська гідність, самопожертва, прагнення до свободи відходять на другий план і часто сприймаються як те, що заважає. Опинившись у 1941 р. під владою нацистів, запорізьке село потрапило в до болі знайому ситуацію, в якій жило останні 12 років. Й реакція більшості була дуже схожою – намагання вижити, не маючи сил звільнитися самотужки від окупаційного режиму.

Знуцання, перенесені запорізьким селянством наприкінці 1920 – у 1930-х рр., сформували у нього гостру ненависть до колгоспного ладу та до активістів. Протягом усіх довоєнних років вперто розповсюджувалися чутки, що незабаром почнеться війна та колгоспи скасують. Ненависть до осіб, які проводили розкуркулення та здійснювали хлібозаготівлі, була настільки сильною, що руйнувала навіть родинні зв'язки. За спогадами Пантелея Бакуна (1925 р.н.), його батька сфотографували на подвір'ї під час пошуку ями із зерном. Під час німецької окупації родичі власноруч віддали фотографію німцям, які покарали його батогами [28, с.104-105]. У записаних спогадах мешканців запорізького краю є велика кількість випадків зведення рахунків місцевих з колишніми активістами. Клавдія Григоріва (1929 р.н.) відзначала, що розкуркуленням займалися «партійні люди», яких під час німецької окупації одразу постріляли через «іздівательства» над людьми [28, с.174]. Жителька Вільнянська (1906 р.н.) розповіла про вбивство учасника хлібозаготівель Лісового, закиданого камінням [20, р.1456].

Тож напередодні 1941 р. запорізьке селянство перебувало в пригніченому та дезорієнтованому становищі, викликаному політикою влади 1929-1940 рр. За останні 10 років вони втратили своє господарство, головні життєві орієнтири, багатьох рідних та близьких. Розкуркулення та штучний голод вбили кожного третього селянина у нашому краї. Ті, хто вижили, перебували на межі життя та смерті під час Голодомору. Ці знущання сформували в них гостру ненависть до колгоспного ладу та зневіру у власних силах. У такій задушливій атмосфері запорізьким селянам довелося зустрічати початок радянсько-німецької війни.

Робітники

Ситуація в містах області була дещо відмінною. Характерною рисою Півдня України є більш глибокий соціокультурний розрив між містом та селом, ніж в інших регіонах. Якщо село було переважно українськомовним, носієм національних традицій та дещо автономним від держави, то міське середовище було в основному російськомовним, осередком імперської влади в регіоні.

Важливою тенденцією міжвоєнних років стала швидка урбанізація Запорізького краю. Місто Запоріжжя з невеликого 55-тисячного містечка 1926 р. перетворилося на майже 300-тисячний обласний центр, збільшившись у 5 разів. Мелітополь зріс у 2 рази – від 25 до 57 тисяч. Осипенко (Бердянськ) в 1940 р. налічував 53 тисячі мешканців. Загалом, міське населення складало 1/3 усіх жителів краю – 570 тисяч осіб [8, с.25; 29, с.33; 30, арк.4].

Значно змінилося соціально-політичне обличчя міст регіону. Швидкий ріст промисловості вимагав великої кількості робочої сили. Якщо у травні 1927 р. на об'єднаному будівництві Дніпрогесу та підприємств Запорізького індустріального комплексу нараховувалося 2184 осіб, то у перші місяці після пуску першої черги Дніпрогесу та першого обладнання металургійних підприємств (листопад 1932 р.) загальна кількість робітників досягла 73 тисяч чоловік [1, с.197]. Більшість з новоприбулих були українськими селянами, які на фоні розгортання колективізації та Голодомору намагалися врятуватися на індустріальних новобудовах.

За даними працівника відділу найму та звільнення Дніпробуду Бориса Вейде, під час організованого набору в 1931 р. 70% прийнятих на роботу були з УРСР, 13% – з Центральної Чорноземної області (колишні Воронежська, Курська, Орловська та Тамбовська губернії) 11% – із Західної області (колишні Брянська і Смоленська, частини Тверської та Калузької губерній), 6% – з Татарстану. Для 1932 р. переважання українців серед новоприбулих зберігається: з УРСР – 71%, з ЦЧО – 24%, із Західної області – 4%, та із Татарстану – 0,4% [31, с.74]. Частка українців була ще вищою на низькокваліфікованих роботах, наприклад грабарів, на які брали населення навколишніх сіл, що не потребувало житла та працювало за значно нижчою зарплатню.

Відірвані від свого соціального середовища та потрапивши в малознайоме нове, новоприбулі значно краще сприймали цінності радянської влади та засвоювали правила життя за нового ладу. Сформований більшовиками образ передової людини – пролетарія, за якою майбутнє і від імені якої начебто здійснювалася диктатура в країні, приваблював чимало людей. Участь у зведенні гігантів індустрії давала змогу звичайній людині долучитися до епохальних подій і відчуття свою значимість. У першу чергу, це стосувалося молоді, яка не мала змоги порівняти нові порядки з попереднім життєвим досвідом і прагнула стати частиною «авангарду суспільства», «поваритися в робітничому казані».

Та проза життя була значно менш романтичною. Від будівництва заводів хронічно відставало житлове будівництво, внаслідок чого тисячі людей проживали в бараках та землянках, де на 1 людину припадало 2,5 м² при нормі щонайменше 4,5. Тривалий час не було налагоджено повноцінне постачання харчів для робітників, які нарікали на вкрай низьку якість їжі та її санітарний стан. Діяльність фабрики-кухні, введеної в експлуатацію в 1928 р., не внесла кардинальних змін у це питання. Низькі ж заробітні плати не дозволяли вирішити проблему харчування самотужки. На будівництві Запорізького індустріального комплексу періодично спалахували епідемії, у першу чергу, малярії та черевного тифу. Їх головними причинами було недотримання елементарних санітарних норм, вживання неякісної води, відсутність лазень та пралень у ряді селищ. Великою проблемою була також транспортна [1, с.197]. Свідченням вкрай серйозних негараздів у цій сфері була надзвичайно висока плінність людей на виробництві.

Особливо тяжке становище склалося під час Голодомору 1932-1933 рр. Хоча у містах діяла карткова система, яка повинна була зняти проблему постачання робітників та службовців, однак уникнути смертей від голоду не вдалося. За спогадами Валентини Камалової (1927 р.н., батько працював на електровозоремонтному заводі), її родина під час голоду їла один раз на день, як і більшість мешканців Запоріжжя. Іраїда Любицька (1923 р.н., батько працював на заводі імені Енгельса) згадувала, що на цьому заводі зовсім не видавали робітничий пайок, лише мізерну зарплату, через що родина мало не загинула від недоїдання. Клавдія Осипова (1929 р.н., мати працювала на заводі «Комунар») відзначала, що робітники цього підприємства отримували відносно хороші хлібні карточки – по 800 г на працівника і по 400 г на утриманця [14, с.816,817,820-821]. В той же час у Мелітополі більшість трудівників отримували по 200 г хліба на день, а їх утриманці – 100 г [2, с.15]. Наслідком такого утримання у 1933 р. став сплеск смертності в місті втричі.

Скрутне матеріальне становище викликало у робітників справедливі нарікання. Запоріжжя постійно фігурує у звітах ОДПУ кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр. з повідомленнями про скарги на невиплату заробітної плати, погане харчування, перебої з постачанням продовольства та товарів [32, с.596-602; 33, с.42-43]. Однак влада пояснювала незадоволення не відставанням сфери обслуговування від потреб міст, а впливом на робітників середовище ворожих до більшовиків людей, у першу чергу, колишніх куркулів.

«Потрапивши на виробництво, – акцентували чекісти, – куркулі та торговці ведуть серед робітників посилену агітацію проти здійснюваних заходів з підвищення продуктивності праці, агітують за роботу «без вогника», намагаються загострити незадоволення робітників перебоями в постачанні, недоліками в роботі місцевих організацій і т.д. ... Куркулі, потрапивши на підприємство, широко розгорнуло агітацію проти політики партії на селі, розповсюджуючи на додачу провокаційні чутки та залякуючи робітників “неминучим голодом”» [32, с.140-144].

За такими звинуваченнями слідували відповідні дії органів держбезпеки. З 1929 р. на будівництві Запорізького індустріального комплексу розгорнулася широкомасштабна чистка, в ході якої було звільнено щонайменше 4 тисячі робітників, у першу чергу «куркулів» та «колишніх» (представників дореволюційних привілейованих станів – дворян, духовенства, офіцерів царської армії) [31, с.84-85]. У 1935 р. Запорізький міськом з подачі ЦК ВКП(б) зобов'язав Запорізький, Дніпровський алюмінієвий завод та завод №29 посилити роботу з виявлення «класово ворожих елементів» [33, с.103-104]. Подібна практика чітко показала прагнення режиму списати на існуючих та вигаданих ворогів усі негаразди, не утруднюючи себе вирішенням їх причин.

Повною мірою ця страхітлива логіка виявила себе під час «Великого Терору» 1937-1938 рр. На «ворогів народу» вішались як реальні (технічні проблеми, перебої з постачанням, брак на виробництві), так і вигадані гріхи (шпигунство на користь Японії, Латвії, Німеччини тощо, підготовка збройних виступів, зв'язок із уже засудженими людьми). Винищувалися не лише явні вороги радянської влади. «Великий Терор» повинен був ліквідувати й ті категорії населення, які могли стати опозицією в майбутньому. У 1938 р. масові репресії взагалі перетворюються в гонитву за виконанням лімітів по репресованим, спущених зверху.

Про це засвідчив приїзд до Запоріжжя у липні 1938 р. наркома внутрішніх справ УРСР Олександра Успенського та керівника опербригади Василя Грабаря. Вони ініціювали арешт близько тисячі людей, примушуючи співробітників Запорізького міськвідділу НКВС негайно скласти списки підозрюваних. Як свідчили тодішні працівники міськвідділу Борис Болдін та Михайло Бабасєв, звинувачення і приналежність до підпільних організацій бралися просто «зі стелі». Очільників українського НКВС не цікавила вже навіть соціальна приналежність звинувачених [34, с.347-349,359-366]. Пізніше, виступаючи на першій обласній партійній конференції, новопризначений очільник УНКВС Федір Горбань лідером серед безглузких чисток назвав Кам'янський-на-Дніпрі район. У ньому секретар райкому комсомолу пропонував виключити й заарештувати повністю всю районну організацію, а керівництво райвідділу НКВС вже почало готувати матеріали на безпрецедентний арешт [35, арк.130-131]. Зауважимо, що авторів цих свідчень безпідставність арештів здивувати аж ніяк не могла, оскільки на Запоріжжі масові репресії тривали вже кілька років і давно вже стали звичною практикою. Важливо інше – терор почав втрачати свою страхітливую логіку, перетворюючись на безцільне винищення населення.

Наразі невідома чисельність запорізьких робітників, знищених сталінським режимом під час «Великого Терору». Групою дослідників, відповідальних за випуск обласного видання серії «Реабілітовані історією», поки що встановлені імена 3748 з них, наведені у п'яти книгах серії. Та це лише невелика частина від загальної цифри жертв робітничого класу.

Інтелігенція

Більшовики з підозрою ставилися до дореволюційної інтелігенції, вважаючи її виразником інтересів ворожих їм класів. Специфіка розумової праці, яка передбачала більш критичний погляд на світ та зацікавлення суспільно-політичним життям, робила інтелігенцію ненадійною в очах влади. Та маючи величезну потребу в освічених фахівцях, особливо з початком індустріалізації, вони були змушені були йти на компроміс. У 1926 р. в УСРР нараховувалося 207,9 тисячі працівників розумової праці, з яких 2/3 мали ще дореволюційну освіту. Вони прохолодно сприйняли початок радянської модернізації України, критично оцінюючи її радикалізм. У зведенні Мелітопольського окружного 1930 р. відзначалося, що більшість представників інтелігенції ставиться до розкуркулення та колективізації без ентузіазму, а деякі відкрито виступають проти. Схожа картина спостерігалася і в Запорізькому окрузі [33, с.53-54]. Тож політичні процеси проти технічних фахівців, освітян, науковців, працівників мистецтва розпочалися раніше, ніж масові операції 1936-1938 рр. За допомогою «шахтинської» справи, вигаданих «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Українського інженерного центру» тощо розпочалося знищення старих фахівців, вчених та митців.

Паралельно відбувався процес формування нової радянської інтелігенції. Її «кузнями» стали, перш за все, новостворені інститути. На 1939 р. українська інтелігенція включала в себе вже 839616 осіб, збільшившись у 4 рази [36]. Нові освічені кадри – вихідці з робітників та селян – здобули освіту вже при радянській владі, засвоюючи, звісно, й її ідеологічну складову. Тож вони значно з більшим розумінням зустрічали заходи більшовиків. Але градус їх вільнодумства був занадто високим для сталінського режиму.

На Запоріжжі протягом 1930-х рр. переслідуванню зазнали члени археологічної експедиції та музею Дніпрельстану М. Філянський, П. Смолич та Г. Мартенс. Особливо багато «ворогів народу» знайшлося в Запорізькому педагогічному інституті (ректор Г. Волков, викладачі Я. Мороз, І. Чикурлій, О. Троцюк, Н. Нечитайло, Н. Солодкий, Г. Лозовик, М. Олійник та інші) [37, с.16-20]. Не оминули чистки й Бердянський педтехнікум (директор Авраменко) та керівників освітньої сфери Запоріжжя (А. Нагорний і Х. Топузів) [11, с.24-26]. Освітян Мелітопольського педінституту за так званими справами «Симфонія» та «Професор» звинуватили в націоналістичній пропаганді та зв'язку із закордоном [38, арк.14]. Не змогли уникнути репресій інженерно-технічні працівники Запорізького індустріального комплексу. «Контрреволюційні» групи та «шкідництво» чекісти виявили на Запоріжсталі, заводах №29, «Комунар», інструментальних сталей, магнієвому та інших.

Масштаби винищення запорізької інтелігенції ще мають з'ясувати майбутні дослідники. За оцінкою миколаївського історика Миколи Шитюка, уже на 1935 р. на Півдні України практично не залишилося дореволюційних інженерів, лікарів, вчителів тощо [39]. Майже 3 тисячі прізвищ знищених під час масових репресій «службовців» (такою назвою, зазвичай, в справах 1930-х рр. називали людей розумової праці) оприлюднені в біографічних довідках обласної серії «Реабілітовані історією». Ця цифра зовсім не остаточна. Однак очевидно інше. У вирі сталінських репресій гинув інтелектуальний цвіт регіону, здатний принести велику користь суспільству. Ті ж, що вижили, не мали змоги для повноцінної реалізації свого потенціалу. Дуже влучно становище освічених людей за сталінізму описала донецька дослідниця Зоя Лихолобова. Наведемо її думку без купюр:

«Сталінський режим поставив інтелігенцію не лише у важкі матеріальні, але й нестерпні духовні умови буття. Знищувалися можливості будь-яких виявів інтелігентської свідомості та способів дій: гострокритична реакція на соціальні проблеми, прагнення дати їм теоретичну оцінку, обмінятися думками у своєму середовищі та широко оприлюднити власні ідеї. Це означало, що інтелігенція позбавлялася можливостей активно впливати на морально-психологічний та громадсько-політичний стан суспільства, тобто виконувати своє природне призначення – служіння народові» [40, с.479].

Загалом, друга половина 1930-х років ознаменувалася суперечливими змінами матеріального становища усього міського населення – як робітників, так і інтелігенції. З одного боку, у 1935 р. відмінялися картки і відновлювалася вільна торгівля. Здавалося, голод відступив. Однак торгівельна мережа не була готова до швидкого повернення елементів ринку. Якщо за картками робітники та службовці діставали продукти за зниженими цінами, то з їх скасуванням ціни на основні продукти різко поповзли вгору. «Да, без карткової системи погано стало, – скаржилися жителі Запоріжжя. – Треба кожен день по 4-6 рублів на хліб. Так що житуха погана» [41, с.239].

Передвоєнні роки для запоріжців були позначені хронічним дефіцитом основних товарів. Хоча в регіоні сільське господарство постачало усі основні види продуктів та була розвинена промислова кооперація, запоріжці з великими зусиллями могли їх розшукати. На засіданні оргбюро ЦК КП(б)У та оргкомітету президії Верховної Ради по Запорізькій області в 1939 р. відзначався вкрай незадовільний стан торгівельної мережі. В окремі дні в обласному центрі не можна було знайти жирів, круп, риби, достатньої кількості м'яса. Попри наявність на продуктових складах продовольства (цукру, консервів, макаронів тощо), воно не продавалося взагалі або, в кращому випадку, реалізовувалося на 20-30%. Проблеми були й з постачанням хліба, якого випікали менше від плану та ще й сумнівної якості [42, арк.3-5].

Матеріальні негаразди викликали соціальні наслідки. Низький рівень трудової дисципліни на підприємствах області та висока плинність кадрів були платою за відсутність належного заохочення та відсовування на другий план побутових проблем міського населення. Вирішити цю суперечність влада взялася за допомогою перевіреного засобу – репресій. Протягом 1939-1940 рр. було прийнято ряд указів й постанов, спрямованих на зміцнення трудової дисципліни. Центральним серед них став указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ» від 26 червня

1940 р. Він фактично прикріпив робітників та службовців до їхнього місця роботи. Звільнення стало можливим лише з дозволу керівника підприємства. У випадку самовільного залишення на робітника чекало 2-4-місячне ув'язнення, в разі записання – 6 місяців виправних робіт з утриманням 25% зарплати [43].

Указ спричинив гнітюче враження на жителів області. Не вирішивши економічну причину негараздів, він лише посилив соціальне напруження в суспільстві. Органи держбезпеки, що уважно стежили за коливаннями суспільних настроїв, відзначали, що «нездорові політичні настрої стали звичайним явищем навіть у робітничому середовищі» [41, с.281-283]. Разом з розгорнутою в липні 1940 р. кампанією підписки на державну позику заходи влади з підвищення трудової дисципліни боляче вдарили по міському населенню Запорізької області. Лише на заводі «Комунар» значна кількість робітників була змушена підписатися на місячний заробіток. Загалом по Сталінському району Запоріжжя сума «добровільної» передплати одразу після проголошення займу складала понад 1,5 млн. крб. [44, с.315].

Таким чином, напередодні 1941 р. новостворена Запорізька область стала одним з потужних індустріальних центрів СРСР та важливою ланкою військово-промислового комплексу. Однак радянська модернізація відбувалася на фоні небаченої раніше трагедії жителів краю. За найскромнішими підрахунками, протягом 1921-1941 рр. запорізька земля втратила понад 300 тисяч своїх жителів. Тоталітарний режим, дбаючи про власну безпеку, послідовно винищував реальних і уявних ворогів серед селян, робітників та інтелігенції. Головного удару зазнавали так звані «соціальні еліти» – найбільш активні члени суспільства. Це в зародку руйнувало спроби самоорганізації населення і перетворювало його на масу розділених добре контрольованих індивідів. Тож початок радянсько-німецької війни більшість запоріжців зустрічали замкненими у своєму повсякденні, абстрагуючись від політичних проблем. На перший план вийшла проблема власного виживання та турбота за долю своєї родини, які важили значно більше, ніж партійні гасла.

Джерела та література

1. Ткаченко В.Г. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) / В.Г. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.ХVІІІ. – Запоріжжя, 2004. – С. 197-204.
2. Голодомор 1932-1933: запорізький вимір. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 320 с.
3. Ткаченко В.Г. Трагедії, яких могло не бути / В.Г. Ткаченко // Спокута. Альманах. – № 8-9. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2008. – С. 3-14.
4. Ігнатуша О.М. Національно-культурне життя Запорізького краю 20-30-х рр. ХХ ст. / О.М. Ігнатуша // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті : Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2008. – Вип. 6 : Проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя. – С. 335-345.
5. Щур Ю.І. Спротив доби розбудови: антирадянський рух у Запорізькій області (1920-1930-і рр.) / Ю.І. Щур // Музейний вісник. – 2012. – №12. – Запоріжжя, 2012. – С. 231-245.
6. Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф. Історія рідного краю. Запоріжжя: Підручник для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф.Г. Турченко (ред.). – Запоріжжя : Прем'єр, 2003. – 223 с.
7. Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. (Запорізька область): 1939-2005 рр. Підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко. – Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 176 с.
8. Всесоюзная перепись населения 1939 г. : Основные итоги / Институт российской истории. – М. : Наука, 1992. – 255 с.
9. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Берелович, В. Данилов. – Т. 2. 1923-1929. – М. : Росспэн, 2000. – 1166 с.
10. Бондар В.О. Репресивні дії органів ДПУ на Запоріжжі в 20-ті роки ХХ ст. / В.О. Бондар // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – Випуск ХVІІ. – С. 245-247.
11. Реабілітовані історією. Запорізька область / Гол. ред. кол. : Тронько П.Т. (гол.) та ін.; обл. ред. кол.: Стрюк А.І. (гол.) та ін. – Кн. 1. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. – 584 с.
12. Солодка М.Л. Деструктивний вплив воєнного атеїзму на ментальність українського селянства / М.Л. Солодка // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип.4. – С. 111-115.
13. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: Социальная история Совет. России в 30-е годы: деревня / Шейла Фицпатрик. – М. : Росспэн, 2001. – 422 с.
14. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область. – Запоріжжя : Дике Поле, 2008. – 1080 с.
15. Найдьонова Л.А. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією / Л.А. Найдьонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – 2009. – Вип.9. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppp/2009_9/Naidenova.htm.
16. Сорокин П.А. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / Питирим Сорокин. – М. : Academia & LVIS, 2003. – 684 с.
17. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс... / Петро Григоренко. – Нью-Йорк : Детинец, 1981. – 845 с.
18. Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – М. : Росспэн, 2001. – 798 с.
19. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р.Я. Пиріг. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с.
20. Oral history project of the Commission on the Ukraine Famine / James E. Mace and Leonid Heretz, eds. – Washington : U.S. G.P.O., 1990. – 1734 p.
21. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф.Р-1397. – Оп.1. – Спр.2. – 15 арк.
22. ДАЗО. – Ф.Р-1397. – Оп.1. – Спр.10. – 12 арк.
23. ДАЗО. – Ф.Р-1397. – Оп.1. – Спр.18. – 21 арк.
24. Інтерв'ю Прикот Сергєя Яковлевича / інтерв'ю К. Чиркин, лит. обробка І. Жидов, О. Корыто; опубл. 11.12.2012 г. – Режим доступу: <http://iremember.ru/krasnoflotsi/prikot-sergey-yakovlevich-2.html>.
25. Мусієнко В.Є. Колгоспи України в 1934-1939 роках : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / В.Є. Мусієнко. – Донецьк, 2002. – 20 с.
26. Міняйло С.А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930-1939 рр.): історичний аспект : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / С.А. Міняйло. – Черкаси, 2007. – 20 с.

27. Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С. 33-43.
28. Усна історія Степової України. – Т.1. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – 516 с.
29. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги : сборник документов и материалов / [сост. В.Б. Жиромская, Ю.А. Поляков]. – М. : Росспэн, 2007. – 318 с.
30. ДАЗО. – Ф.Р-1397. – Оп.1. – Спр.17. – 40 арк.
31. Вейде Б. Записки будівельника (1908-1935) / Упорядник Н. Швайба. – К. : [б.в.], 2012. – 140 с.
32. «Совершенно Секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). – Т.8. – Ч.1. 1930 р. – М. : Ин-т российской истории Российской акад. наук, 2008. – 863 с.
33. Реабілітовані історією. Запорізька область / Гол. ред. кол. : Тронько П.Т. (гол.) та ін. ; обл. ред. кол. : Стрюк А.І. (гол.) та ін. – Кн.3. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. – 720 с.
34. Україна в добу «Великого терору»: 1936-1938 роки. / Авт.-упоряд. Ю. Шаповал [та ін.]. – К. : Либідь, 2009. – 541 с.
35. ДАЗО. – Ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1. – 19 арк.
36. Рубльов О.С. Інтелігенція українська [Електронний ресурс] / О.С. Рубльов // Енциклопедія історії України: Т. 3 : Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с. ; іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Inteligencija_ukrainska.
37. Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005) : Ювілейна книга. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – 248 с.
38. ДАЗО. – Ф.Р-1397. – Оп.1. – Спр.13. – 19 арк.
39. Шитюк М.М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 / М.М. Шитюк. – К., 2001. – 35 с.
40. Лихолобова З. «Великий терор» 1937-1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції / З. Лихолобова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – №16, Ч.1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 466-480.
41. Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – 2-е изд. – М. : Росспэн, 2008. – 384 с.
42. ДАЗО. – Ф.П-102. – Оп.1. – Спр.22. – 11 арк.
43. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – №20.
44. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна та суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.-Дніпропетровськ : Ліра, 2012. – 508 с.

Штейнле А. Ф. Формирование предвоенных настроений жителей Запорожской области: социальное измерение (1920-е – 1941 гг.)

Предпринята попытка выявить роль социального фактора в формировании палитры общественно-политических настроений населения Запорожской области. Делается вывод о разрушении традиционных социальных связей при модернизации и превращения жителей региона в массу хорошо контролируемых индивидов. Поэтому начало советско-немецкой войны большинство запорожцев встречали замкнутыми в своей повседневности, абстрагируясь от политических проблем.

Ключевые слова: Запорожская область, социальная структура, общественно-политические настроения, крестьяне, рабочие, интеллигенция, советская модернизация.

Shteinle O. F. Forming of prewar attitudes of the population of Zaporizhzhya region: the social dimension (1920-1941)

An attempt to find a social factor in shaping of sociopolitical attitudes palette of Zaporizhzhya region people was made. It was concluded about the destruction of traditional social ties in the modernization and transformation of people in the region on mass of well-controlled individuals. So the beginning of the Soviet-German war, most of Zaporizhzhya people met locked in their everyday life, abstracting from political issues.

Keywords: Zaporizhzhya region, social structure, social and political attitudes, peasants, workers, intellectuals, Soviet modernization.

УДК 94(092)(477.64-2)"1941/1945"

В. В. Перепада

ГІТЛЕР У ЗАПОРІЖЖІ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

Стаття присвячена перебуванню Адольфа Гітлера в окупованому Запоріжжі протягом 1942-1943 років. На основі наявних джерел (в першу чергу – мемуарів) проаналізовано кожен з чотирьох його візитів до міста. З'ясовано деякі місця перебування фюрера. Спростовано недостовірну інформацію з вказаної теми, що трапляється в місцевій пресі.

Ключові слова: Адольф Гітлер, Запоріжжя, окупація, Третій рейх, Друга світова війна, Еріх фон Манштейн.

Так склалося, що Запоріжжя було вірогідно найчастіше відвідуваним Гітлером українським містом. Виходячи з цього, можна припустити, що безпосередньо в Запоріжжі під час Другої світової війни вищим німецьким командуванням, ухвалювалися рішення, які могли мати неабияке значення для перебігу військових дій на Східному фронті. Втім, хоч яким логічним виглядає таке припущення, перебування Гітлера в Запоріжжі, пов'язані з цим місцеві обставини та специфіка дотепер так і не стали предметом спеціального інтересу фахових дослідників.

Сам факт незадовільного стану наукової розробки окресленої теми пояснюється, у першу чергу, ускладненим доступом до іноземних архівів (у першу чергу до німецьких та російських) та, як наслідок,